

Тема 3. Порівняльні дослідження політичних режимів

Поняття політичного режиму. Поняття "політичний режим" — одне із загальноприйнятих у сучасній політології. Його застосовують щодо характеристики способів, форм, засобів й методів реалізації політичної влади, оцінювання сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може суттєво видозмінюватися. Суспільство й держава можуть бути відкритими, закритими, проміжними; демократичними, тоталітарними й авторитарними; воєнізованими, громадянськими і змішаними; клерикальними, теократичними та ін.

Сьогодні немає чіткого визначення поняття "політичного режиму", проте можна виділити ряд основних тлумачень:

- система засобів і методів здійснення політичної влади;
- модель, форма взаємодії державно-владних структур і населення;
- сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою та суспільством, панівних форм ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стану політичної культури суспільства.

Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками:

- процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням у влади;
- стилем ухвалення суспільно-політичних рішень;
- відносинами між політичною владою та громадянами.

Окрім цього поняття "політичний режим" охоплює:

- порядок формування представницьких установ;
- становище та умови діяльності політичних партій та громадських організацій;
- правовий статус особистості, права та обов'язки громадян;
- рівень економіко-господарського розвитку;
- порядок функціонування каральних і правоохоронних органів;
- співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

Політичний режим залежить від:

- співвідношення політичних сил у суспільному організмі;
- рівня політичної стабільності суспільства;

- встановленої правової системи, її особливостей та характеру;
- особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти;
- історичних і соціокультурних традицій, звичаїв народу;
- політичної культури населення.

Політичний режим формується спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів і політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами.

Існує багато класифікацій політичних режимів. Будь-яка класифікація є умовною, поза як "чистих" і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікувати політичні режими почали на початку ХХ ст., але до 60-х років ХХ ст. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв їх на демократичні та недемократичні.

На початку 60-х років американський політолог З. Бжезинський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади і про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізнив тоталітарний режим на підставі політологічного аналізу політичних систем колишніх соціалістичних країн, довівши, що в більшості з них функціонували авторитарні політичні режими. Характеристики та особливості політичних режимів політологія вивчала впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на філософсько-політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого.

Найпоширенішою є тричленна класифікація режимів на:

- тоталітарні;
- авторитарні;
- демократичні.

Тоталітарний політичний режим

Термін "тоталітаризм" запровадив Б. Муссоліні для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині.

Теорія тоталітаризму склалася в 30—40-х роках ХХ ст. із появою фашизму та його різновидів. Насильство за тоталітарного режиму є одним із головних засобів політичного управління. Він деформує ментальність, політичну культуру, соціально-економічну стратифікацію населення, особисту й соціальну психологію, політичні відносини та внутрішні стосунки.

Тоталітаризм (лат. totus — увесь, повний; фр. totalite – сукупність, повнота) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією, репресіями щодо опозиції та інакодумців.

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г. -В. -Ф. Гегеля, Ж. -Ж. Руссо.

Передумовами виникнення та розвитку тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація). Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насадження уніфікованих побутових та загальнолюдських стандартів, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат.

Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення до їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутріпсихологічного ентузіазму, а також екстенсивне — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату.

У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Як типу політичного режиму тоталітаризму властиві такі риси:

- наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;
- загальна ідеологізація, заперечення минулого й сьогодення задля "світлого" майбутнього;
- ігнорування особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;
- контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи зокрема;
- відсутність легальної опозиції;
- поглинання державою сфери громадянського суспільства;
- відсутність плюралізму;

- нетерпимість до політичного інакодумства, жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;
- концентрація влади в руках одного лідера чи партії, які представляють законодавчу і виконавчу владу;
- державний монополізм в сфері економіки
- підпорядкування інформаційного простору політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи:

- 1917—1921 рр. – період воєнного комунізму – тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму;
- 1921—1929 рр. – авторитарний режим;
- 1929— 1956 рр. – тоталітарний режим;
- 1956—1985 рр. – зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним.

Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався за "горбачовської перебудови", коли впала "залізна завіса" ідеологічного монізму (грец. monos — один) й закритості суспільства.

Авторитарний політичний режим

На відміну від тоталітаризму, авторитарний політичний режим допускає існування обмеженого плюралізму в різних суспільних сферах, погоджується з існуванням окремих елементів демократії, таких як парламентські вибори, багатопартійність. Проте його сутнісними ознаками залишається щоденна загроза репресій, використання армії та каральних органів.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – цілковита влада, вплив) — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, можливістю застосування насильства чи примусу.

Основні ознаки авторитаризму:

- перевага в діяльності державних органів методу адміністрування, диктату (за авторитаризму рідко застосовується компроміс із найважливіших політичних проблем);
- сильна виконавча влада;
- концентрація влади в руках одного чи декількох державних органів;

- здійснення органами виконавчої влади нормотворчих функцій;
- звуження сфери гласності та виборності державних органів;
- обмежені громадянські, політичні та особисті права і свободи, юридичні гарантії їх забезпечення;
- відчуження народу від влади;
- відсутність єдиної ідеології;
- опора на силу й готовність влади в будь-який час застосувати масові репресії;
- при боротьбі за владу використовуються як законні, так і незаконні методи;
- обмеження чи заборона діяльності опозиційних до існуючого режиму об'єднань громадян;
- органи влади діють на власний розсуд (часто порушуючи при цьому закон), керуючись власним баченням політичної доцільності.

Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму:

- стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу;
- альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства.

Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії. Характерно, що за авторитаризму існує і громадянське суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера.

За цього політичного режиму в суспільстві можлива легальна опозиція, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова, головне — відкрито не виступати проти режиму. За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. А через поруйнованість репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні, а само суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів.

Попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

Демократичний політичний режим

Поняття "демократія" багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні "демократія" має тільки політичну спрямованість, а в широкому — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації.

Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн: Демократія — правління народу, обране народом, для народу.

Характерною особливістю демократичного політичного режиму є децентралізація, розосередження влади між громадянами держави з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів.

Демократичний режим — це форма організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, періодичної виборності органів державного управління і прийняття рішень у відповідності з волею більшості.

Основними ознаками демократичного політичного режиму є:

- наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування;
- визначено правовий статус особистості на основі принципу рівності перед законом;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них;
- вільна діяльність політичних і громадських організацій;
- обов'язкова виборність органів влади;
- розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства;
- економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише анти-людських ідеологій).

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством.

Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх Претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму — визначати

альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті.

Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. *elector* — виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом.

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці багато теорій та моделей демократичного розвитку. В. Парето створив модель "елітарної" демократії, стверджуючи, що перехід суспільства до індустріальної стадії розвитку потребує створення спеціального професійного управлінського апарату, без якого демократія неможлива. Актуальність цієї моделі було доведено історичним розвитком суспільства, а відкинуто лише в 40—50-х роках ХХ ст., коли в політичній діяльності запанував лібералізм. Згідно з плюралістичною теорією демократії (теорією заінтересованих груп) А. Бентлі, будь-які групи, що переслідують власні інтереси, впливають на владу, намагаючись досягти своїх цілей через політичну діяльність.

Модель А. Бентлі відкинули через небезпечність паралічу влади та дестабілізації. Автор моделі демократичного елітаризму Р. Даль доводив, що еліти між собою співпрацюють та визначають правильний спосіб вирішення конкретних проблем.

Ідеал демократії в принципі недосяжний, але необхідно знайти форму політичного життя, яка забезпечила б змагання політичних сил, можливість політичного консенсусу.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного організму, не сумніваючись, однак, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Окремі вчені (особливо в Росії) доводять небезпечність зведення демократії до найвищого ідеалу.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних

інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо.

Модернізація — процес поступовий і багатогранний, її завданням є пошук нових парадигм з метою мобілізації суспільства. Особливо важливою є модернізація для перехідних суспільств, які характеризуються творчим конструктивним браком ідеалів; відсутністю консолідуючих суспільство особистостей та лідерів; політичною ситуацією, яка не працює на майбутнє.

Сама демократія, як зазначає К. Гаджієв, не може сприйматися однозначно, особливо в перехідний період. Досить слушним є попередження А. Токвіля про те, що тиранія більшості може бути ще жорстокішою, ніж тиранія меншості, на що теж слід зважити під час побудови демократичної моделі суспільного розвитку.

Серед проблем утвердження демократії, пов'язаних з економікою і політикою, — відставання інфраструктури ринкової економіки від розвитку власності. Саме демократія мусить забезпечити легітимізацію ринку. Ринок і капіталізм не можуть бути самодостатніми умовами утвердження демократії. Прикладом цього є піночетівський режим у Чилі. Співвідношення понять "лібералізм" і "демократія" теж неоднозначне. Лібералізм віддає перевагу волі людини перед рівністю, а демократія — рівності перед волею.

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. Вона є не лише технічним аспектом певних реформ, а й шкалою цінностей, системою життя, основні постулати якого — рівність і права людини. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

Конституція держави, що стала на шлях демократії, повинна виконувати три основні завдання:

- фіксувати певну форму правління;
- закріплювати й виражати згоду народу;
- регламентувати повноваження урядових структур.

І найголовніше — слід спочатку усвідомити демократичні цінності, а вже потім втілювати їх у політичній діяльності.

Щоб стати демократом, людина, з огляду на психологію, має вирости й соціалізуватися в демократичному середовищі. У посттоталітарних країнах демократичні державні інститути (органи різних гілок і рівнів влади й управління, політичні партії тощо) недостатньо інтегровані в суспільний організм. Скажімо, в Японії капіталізація поєднана з корпоративністю, тому японську демократію інколи називають корпоративною.

Саме збереження традиційних цінностей японської ментальності дало змогу Японії ефективно справитися із завданнями модернізації, стати однією із найрозвинутіших демократичних країн. Тобто модель модернізації мусить бути оригінальною для кожної країни. Для пострадянських країн особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності.

Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Важливими є стабілізація законодавства, легітимний розподіл функцій влади та формування сильного центру (як політичного, так і духовного), утвердження демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення тощо.

Сучасна політична наука приділяє значну увагу вивченню закономірностей, яким підпорядковуються трансформації політичних режимів. Найчастіше науковці концентрують увагу насамперед на однонаправленому векторі переходу — від тоталітаризму й авторитаризму до демократії — і досліджують політичні режими на національному рівні. Це дещо обмежує предмет дослідження й не дає можливості врахувати широкий спектр особливостей політичних режимів досліджуваних країн.

Вчені-регіоналісти пропонують виокремлювати політичні режими, крім національного, ще й на субрегіональному рівні. У цій статті ми намагалися провести порівняльний аналіз політичних режимів на субрегіональному рівні в пострадянських країнах на прикладі України та Литви.

Проблематика політичних режимів широко обговорюється в сучасній політологічній, соціологічній, юридичній літературі. Зазначені проблеми, зокрема, розглядаються у монографіях та статтях Р. Даля, С Ліпсета, Р. Гастіла, Т. Парсонса, Й. Олсона. Велику увагу аналізу політичних режимів приділяє теорія регіоналістики, де вирізняються політичні режими на національних (державних), регіональних та локальних рівнях. У такій класифікації субрегіональний рівень включає в себе локальний та проміжний між регіональним та локальним.

На сьогодні існує низка визначень і *типологій політичних режимів*. Зокрема, політичним режимом називають «сукупність визначених структур влади, що функціонують у загальних (структурних і тимчасових) рамках політичної системи суспільства і переслідують мету її стабілізації, спираючись на сформовані (чи такі, що перебувають у процесі формування) соціальні інтереси і використовуючи специфічні методи».

За С. Рябовим, політичний режим «формально не встановлюється конституціями або іншими законодавчими актами. Це спосіб врядування, який

складається спонтанно, внаслідок зацікавлених зусиль багатьох учасників політичного процесу».

Український політолог В. Якушик визначає політичний режим як «систему способів і методів управління певним державно організованим суспільством або як систему способів і методів взаємодії суспільства та органів політичної влади».

Найчастіше розрізняють такі основні типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний, демократичний. Основними характерними ознаками тоталітаризму є утворення партійно-державної монополії влади, ліквідація демократичних прав та свобод, усунення опозиції режимові.

На думку В. Якушика, авторитарний політичний режим характеризується, передовсім, тим, що «з процесу прийняття рішень та реалізації політичних рішень повністю або в основному виключається застосування методу пошуку компромісу, взаємного погодження (в ході обговорення) різних позицій; виконавчі органи наділені широкими законодавчими повноваженнями; обмежені громадянські, політичні та особисті права і свободи, а також юридичні гарантії їх забезпечення».

Демократичний політичний режим передбачає визнання права усіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних рішень на засадах загального, рівного виборчого права у процедурах виборів, референдумів тощо.

Існує ще низка типологій політичних режимів, серед яких можна виділити «режими постійні і тимчасові; режими нормального та надзвичайного функціонування; конституційні і неконституційні; режими функціонування правової держави, режими революційної законності та режими свавілля (відсутності законності); світські, релігійні та атеїстичні тощо»